

Xuraman KƏRİMOVA
AMEA Folklor İnstitutunun
“Dədə Qorqud” şöbəsinin böyük elmi işçisi
E-mail: kerimova.xuraman@rambler.ru

UŞAQLAR FOLKLOR SÖYLƏYİCİSİ QISMİNDƏ

Açar sözlər: uşaq folkloru, toplama, söyləyici, uşaq ifası, yeniyetməlik dövrü, ünsiyyət

Abstract

CHILDREN AS FOLKLORE NARRATORS

In the process of collecting Azerbaijani folklore, adults can usually act as narrators. These narrators also use from the materials they have in their memories. There is a period of human life called childhood, during which folklore is widely used. After passing this stage, however, those texts relating absolutely almost to childhood are no longer referred to. Because they are not recalled in memory, those texts are forgotten and disappear over time. In modern times, when technology has taken over our lives, children's communication with each other has significantly decreased. The negative impact of this decrease on the emergence and spread of children's folklore, in short, on its survival, is clearly felt. 2020 pandemic hit did not go by unnoticed for folklore either. It has had a distinctive effect on the lives of children. During this period, the lack of live communication has peaked, the closure of kindergartens, the transition of schools to distance education has led to the loss of real-life play and communication. This, in its turn, could lead children folklore, which arises from joint communication, to being overlooked. The article discusses the importance and urgency of collecting children's folklore, the involvement of children as narrators in the collection process, and how this approach is implemented. Because children have a difficulty with joining the talks with strangers, there are some obstacles in recording their performances. Therefore, getting the desired materials from them through the survey of their relatives could bring better results. Secretly using audio and video devices to record their communication, then transcribing their speech and taking out folklore related parts are reliable methods.

Key words: child folklore, collecting, narrator, child performance, adolescence, communication

Резюме

ДЕТИ КАК СКАЗИТЕЛИ ФОЛЬКЛОРА

В процессе сбора азербайджанского фольклора взрослые обычно выступают в роли рассказчиков. Эти рассказчики также используют материалы, которые хранятся в их памяти. Есть период человеческой жизни, называемый детством, когда широко используется фольклор. Однако после прохождения этого этапа те тексты, которые касаются почти детства, больше не упоминаются. Поскольку они не вспоминаются в памяти, эти тексты забываются и со временем исчезают. В наше время, когда технологии захватили нашу жизнь, общение детей друг с другом значительно сократилось. Негативное влияние этого сокращения на появление и распространение детского фольклора, короче говоря, на его выживание, явно ощущается. Не остался незамеченным и для фольклора хит пандемии 2020 года. Это оказало особое влияние на жизнь детей. В этот период дефицит живого общения достиг пика, закрытие детских садов, переход школ на дистанционное обучение привели к потере реальной игры и общения. Это, в свою очередь, может привести к тому, что детский фольклор, возникающий в результате совместного общения, останется незамеченным. В статье обсуждается важность и актуальность сбора детского фольклора, участие детей в качестве рассказчиков в процессе сбора и то, как этот подход реализуется. Поскольку детям сложно присоединиться к разговору с незнакомыми людьми, существуют некоторые препятствия при записи их выступлений. Поэтому получение от них желаемых материалов

через опрос их родственников могло бы принести лучшие результаты. Тайное использование аудио и видеоприборов для записи их общения с последующей расшифровкой их речи и извлечением фрагментов, связанных с фольклором, надежные методы.

Ключевые слова: детский фольклор, коллекционирование, рассказчик, детский перформанс, юность, общение.

Giriş: Azərbaycan folklorunun toplanması prosesində adətən yetkin insanlar söyləyici statusunda çıxış edirlər. Bu söyləyicilər də yaddaşlarında olan materiallardan istifadə edirlər. İnsan ömrünün uşaqılıq adlanan bir mərhələsi var ki, həmin dövərdə folklorlardan bol-bol istifadə edilir. Bu mərhələni keçdikdən sonra isə, demək olar ki, sırf uşaqılıq dövrünə aid o mətnlərə bir daha müraciət edilmir. Yaddaşda təkrarlanmadığından həmin mətnlər zaman keçdikcə unudulur, yox olur. Texniki vasitələrin həyatımızı zəbt etdiyi müasir dövrdə uşaqların da bir-biri ilə ünsiyyəti xeyli zəifləmişdir. Bu zəifləmənin uşaq folklorunun yaranmasına, yayılmasına – bir sözlə, yaşamasına mənfi təsiri aydın şəkildə duyulmaqdadır. 2020-ci ildə pandemiya hadisəsinin zərbəsi folklorlardan da yan keçmədi. Bunun uşaqların həyatına da qabarıq şəkildə təsiri oldu. Karantin dövründə ünsiyyətsizlik pik nöqtəyə çatdı, uşaq bağçalarının bağlanması, məktəblərin distant təhsilə keçməsi canlı oyun və ünsiyyətin yox olmasına gətirib çıxardı. Bu da öz növbəsində birgə ünsiyyətdən yaranan uşaq folklorunun diqqətdən kənar qalmasına gətirib çıxarıb.

Uşaq folklorunu məhz uşaqların özlərindən toplamaq həm yeni və maraqlı folklor nümunələrini üzə çıxarar, həm də bu işin sistemli və elmi şəkildə araşdırılmasına yardım edər. İlk növbədə bunun həyata keçirilməsi üsulları tapılmalıdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, uşaqlara toplayıcının yanaşması onları ürkdə bilər, lakin hər valideyn, yaxud qohum da bu işin öhdəsindən lazımınca gələ bilməz. Düşünürük ki, uşaqlardan folklor nümunələrini qeydə almaq üçün bir neçə üsuldan istifadə edilə bilər: a) bu işi məktəbdə ibtidai sinif müəllimlərinə həvalə etmək olar; b) toplayıcı müəyyən ailələrdə bir müddət qalıb uşaqlarla isti münasibət qurandan sonra məqsədinə çata bilər; v) uşaqların ünsiyyətinə, oyunlarına müdaxilə etmədən kənar gizli çəkiliş aparmaq, materialı qeydə almaq olar. Amma bu üsulların da hər birinin mənfi və müsbət tərəfləri olacaq. Odur ki, hər üç üsuldan yerinə görə istifadə etmək olar.

Uşaq folklorunun toplanılması və tədqiqinin əhəmiyyəti. Azərbaycan folklorunun tərkib hissələrindən biri də uşaq folklorudur. Əslində bədii təfəkkür məhsulu olan bütün folklor mətnlərinin təməlində uşaq folkloru dayanır. Düşünürük ki, yeniyetməlik dövrü də daxil olmaqla, uşaqların özünəməxsus başqa bir dünyası var ki, orada folklor böyük üstünlüyə malikdir. Həyatla ilk tanışlığa folklor nümunələri ilə başlayan uşaqlar dinləməyi, danışmağı, əylənməyi, işləməyi – bir sözlə, yaşamağı ilk olaraq böyüklərin onlar üçün söylədikləri bu mətnlərdən öyrənirlər. Əvvəlcə doğma səs, sonra ritm, daha sonra söz, böyükdən isə fikir, məntiqi cəhətdən qavradığı folklor mətnləri uşağın düşünmək və düşüncədən doğan digər qabiliyyətlərini formalaşdırır. “Uşaq folkloru dedikdə, hər şeydən əvvəl, şifahi xalq yaradıcılığının böyüklər və uşaqlar tərəfindən yaradılan elə nümunələri nəzərdə tutulur ki, uşaqların məişətini, oyunlarını, əyləncəsini, istirahətini, məşğuliyyət-

lərini, istəklərini, arzularını ifadə etsin və əhatə etdiyi mövzuları, ideyaları, forması, məzmunu, üslubu, hətta sözlərin seçilib-düzülməsi, ifadə tərzini körpələrin zövqünə, biliyinə, dünya baxışına, yaş səviyyəsinə, psixikasına uyğunlaşdırılsın” (5, 9). Bu ad altında çox zaman uşaqlara söylənilən, məhz onlara ünvanlanan nümunələr nəzərdə tutulur. Lakin diqqətdən qaçıрмаq olmaz ki, həmin mətnlərin içərisində uşaqların öz uydurmaları – yaradıcılıq nümunələri də var. P.Əfəndiyevin fikri ilə razılaşıaraq bu baxımdan uşaq folklorunu iki qismə ayıra bilərik: “böyüklərin uşaqlar üçün yaratdığı nümunələr və uşaqların öz yaradıcılığı” (1, 301).

Folklorşünas alim R.Qafarlı uşaq folklorunu yaş qrupuna görə iki mərhələyə ayırmış və hər mərhələnin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmışdır:

1. Anadan olan gündən 3 yaşadək (çağalığ, yaxud körpəlik)
2. 3 yaşdan 15 yaşadək.

Daha sonra alim hər iki yaş qrupunun xüsusiyyətlərini təhlil edərək göstərir: “Birinci yaş dövründə uşaqlar yalnız böyüklərin yaradıcılığından qidalanırlar, onlardan öyrənirlər, yaşlılardan eşitdikləri nəğmələrə ilk-əvvəl əl-qol hərəkətləri və gülüslə cavab verir, dil açandan sonra isə böyükləri yamsılayır, eşitdiklərini söz-söz qaytarmağa çalışırlar. Birinci yaş dövrünün əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, folklor inciləri oyunlarla əlaqədar olmur və böyüklər tərəfindən uşaqlara verilir. Məzmun uşaqlar üçün rol oynamır, ritm, ahəng, melodiklik körpələrdə bədii zövq formalaşdırır.

İkinci yaş dövründə isə artıq uşaqlarda nitq inkişaf etmiş olur. Onlar gördüklərini, eşitdiklərini sərbəst ifadə edə, böyüklərə qaytara bilir, çoxlu şeir əzbərləyirlər. Uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətinin yaranmasına geniş meydan açılır. Böyüklərdən öyrəndiklərini öz mallarına çevirməyi bacarır, hətta kiçik bədii parçaları səviyyəsinə uyğun şəkildə dəyişdirir, yaxud həmin parçalarla həmahəng “yeni söz” deyir, bəzən şeirə təzə misra artırır. Beləcə, folklor nümunələri təkcə böyüklərdən uşaqlara deyil, həm də bir qrup uşaqdan, başqa qrup uşağa keçir. Uşaqlar özləri folklorun yaradıcısı, yaşadıcısı və yayıcısı olurlar” (5, 117-118).

Birinci yaş qrupuna aid mətnlərin söyləyicisi yaşlı nəslin nümayəndələri olduğu üçün bu barədə danışmayacağıq. Araşdırmalarımız 3 yaşdan 15 yaşadək olan ikinci yaş qrupuna aiddir. Bu yaş qrupuna aid toplanmış materialların böyük əksəriyyəti uşaqların öz yaradıcılıq məhsullarıdır. Nümunələrin çoxunun nəzm formasında olması uşaqların nitqində ritmin, ahəngin özəl yeri olmasının göstəricisidir. Uşaq ədəbiyyatının əsas tələblərindən biri də mürəkkəblikdən uzaq olmasıdır. Ümumiyyətlə, uşaq folkloru öz leksikonuna görə seçilir. Bu mətnlər əsasən ümumişlək sözlərdən ibarət olur, nümunələrdə şivə xüsusiyyətləri, loru sözlər və çox qatı olmayan vulqar leksika aktiv şəkildə işlədilir. Mətnlərdə çox zaman mənə nəzərə alınmır, qafiyə yaratmaq məqsədilə müxtəlif sözlər işlədilir. Bu bir daha sübut edir ki, onlar üçün ritm mənadan önəmlidir. Bunun da öz səbəbi var: uşaqlar qafiyəli mətnləri, nəsr formasında olan nümunələrdən daha asan yadda saxlaya bilirlər. Dilşünas alim T.Hacıyev göstərir ki, uşaq ədəbiyyatı dilinin son dərəcə sadə olması, lüğət tərkibinin tam anlaşılqlığı ilə seçilir (2, 290). Uşaq folklorunun digər xüsusiyyəti həcmcə kiçik, müsrələrdə heca sayının az olmasıdır. Bəzən nəzm formasında olmayan mətnləri uşaqlar təkrar-təkrar söyləməklə müəyyən ritm yaradır, beləliklə

də, nəsri nəzmə çevirmiş olurlar və nəticədə mətnin həcmi də bir neçə dəfə artmış olur. Məsələn, mətn belədir: “Şeytan, tap, yoxsa balarının başın kəsərəm”. Amma uşaq bunu təkrar-təkrar söyləyir və bir nəzm əsəri yaradır:

Şeytan, tap, tap, tap,
Yoxsa balarının başın kəsərəm.

Bu söyləmə axtarılan əşya tapılanadək dəfələrlə təkrarlanır. Ümumiyyətlə, belə təkrarlardan uşaq folklorunda tez-tez istifadə edilir.

Oyunlar uşaq folklorunun əsasını təşkil edir. Milli-mənəvi dəyərlərimizin bir səhifəsi, xalq pedaqogikasının tərkib hissəsi olan bu nümunələr uşaqların fiziki, zehni, əqli inkişafında, estetik zövqünün formalaşmasında böyük rol oynayır. Uşaq dünyasının gündəlik bədii tərtibatını təşkil edən, mənəvi tələbatını ödəyən bu oyunlar vasitəsilə onlar cəmiyyətə adaptasiya olunur, bir-biri ilə dil tapmağı öyrənirlər. Balacaların saf və gözəl düşüncələri, fantaziyaları bütünlüklə oyunlarında əks olunur. Demək olar ki, hər bir yetkin insan uşaq oyunlarının içindən keçib formalaşmışdır. Oyunlar uşağa mübarizə aparmağı, təmkinli, ədalətli olmağı, lazım gələndə güzəştə getməyi, ən əsası, məqsədə çatmağı – qalib gəlməyi öyrədir. Uşaqlar qələbə sevincini ilk olaraq oyunlarda yaşayır. Deməli, onlar oyunlarla həm də yaşamağı öyrənirlər: oyunlar vasitəsi ilə dünyanı, həyatı dərk edir, rəqabət hissini inkişaf etdirir, paylaşmaq, bir-birinə yardım etmək kimi keyfiyyətlərə yiyələnir, ünsiyyət qurmaq qabiliyyətini artırır, cəld və yerində qərar vermə kimi bacarıqlara yiyələnirlər. Cəldlik, çeviklik, vəziyyəti yerinə görə qiymətləndirmə kimi xüsusiyyətlərin formalaşdırılmasında uşaq oyunlarının rolu danılmazdır. “Dili, dini fərqli olan xalqların hamısında uşaqların maraqları, demək olar ki, eynidir: hamısı sevinmək, əylənmək, ətraflarındakı insanları sevinən görmək istəyirlər. Onların oyunlarının məqsədi, məramı da eynidir” (4, 133).

Müasir dövrdə mobil telefonlara, internet oyunlarına aludə olan uşaqlarda bu bacarıq və qabiliyyətlər get-gedə azalır, onlar insanlarla fəal ünsiyyətdən qaçır, daha çox süstlüyə və özünə qapanmağa meyl edirlər. Fəal ünsiyyətin təminatçısı olan uşaq folklorunun təbliği ilə onları oyunlara, canlı ünsiyyətə cəlb etməklə bu kimi halları, qismən də olsa, aradan qaldırmaq olar.

Hələ həyatın ilk illərindən kiçik qruplar şəklində oyunlara qoşulan uşaqlar bir neçə il sonra daha mütəşəkkil kollektivin nəzdində ünsiyyətə qoşulurlar. Daha çox oyun zamanı özünü göstərən bu ifalarda onların düşüncə tərzinə xas fantaziyalarını görməmək mümkün deyil. Fantaziya uşaq şəxsiyyətinin normal inkişafının mühüm şərtidir, onun yaradıcılıq imkanlarının sərbəst üzə çıxması üçün zəruridir (6, 371). Beləliklə, folklor formalaşmaqda olan insanın mənəviyyatını qurur, onun ruhunun mayasına çevrilir.

Azərbaycan folklorunun toplanması bu gün çox ciddi tələblər daxilində, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha müasir üsullarla və məsuliyyətlə toplanılır. Bu toplanmalar zamanı söyləyici qismində müxtəlif kateqoriyalara məxsus insanlara müraciət olunur. Lakin həmin söyləyicilər arasında, demək olar ki, uşaqların ifasını, onlardan toplanmış materialları görmürük. Uşaqlar da folklor ifaçılarıdır. Onlar xüsusən həyatlarının ilk onilliyində folklorla daha sıx şəkildə təmasda olurlar. Cəsa-

rətlə demək olar ki, hər gün müxtəlif çeşidli janrlardan istifadə edirlər. Onların öz inancları, mifoloji düşüncələri, tilsimləri, duaları, alqış və qarğışları, özünü öymələri və s. var və bunlar yalnız uşaq nitqində səsləndirilən mətnlərdir, yəni yaşlı nəslin nümayəndələrindən bu mətnləri eşitmirik. Əgər söyləyici kimi yalnız yetkin insanlara müraciət edilirsə və onlar da yaddaşlarında bir daha bu mətnlərə dönmürlərsə, onu ifa etməzlərsə, onda bu yaradıcılıq nümunələrinin aqibəti necə olacaq?

Uşaqların söylədiyi nümunələrin mövzu dairəsi elədir ki, bu yalnız onlar üçün maraqlıdır. Ona görə də bu qisim mətnlərin söyləyiciləri ancaq uşaqlar ola bilər. Məsələn:

Tüsdü baba, o yana get, o yana get,
Qatıq çalan o yandadı, o yana get.

“Uşaq təxəyyülündə tüstü ilə qatığın hansı oxşarlığı, eyniyyəti olduğunu demək çətinidir. Bəlkə, tüstünün rəngi qatığa bənzədilib, bəlkə də, burula-burula getməsi qatıq çalma – qarışdırma prosesi ilə müqayisə edilib. Lakin tərəddüd etmədən deyə biləcəyimiz bir fikir var: bu cür nümunələr uşaq təfəkkürünün şedevrləridir” (3, 82).

Uşaq folklorunun digər bir özəl xüsusiyyəti isə söyləmə zamanı müəyyən ritualların icra edilməsidir. Kiçik yaşlı uşaqlar çox dinamik olduğundan hər mətnin məzmununa münasib hərəkətlər nümayiş etdirir, ayinlər icra edirlər. Məsələn, oyun zamanı rəqibini uğursuzluğa düşürmək üçün yerdə xaç (kres) işarəsi çəkir və təkrar-təkrar bu “tilsimi” söyləyir:

Əlin, qolun bağlamışam,
Dərin quyuya sallamışam.

Bəzən rəqiblərinin bəd dualarından qorunmaq üçün “Əlim dəmirdə” deyərək ətrafında dəmir tapıb cəld əlini ona toxundurur və bununla da ona ünvanlanmış şəri özündən uzaqlaşdırır olur.

Ziyanlı və ya xoş olmayan işin ətrafdakı uşaqlardan kim tərəfindən icra edildiyini müəyyənləşdirmək üçün lider uşaqlardan biri şəhadət barmağını göstərərək “Barmağında bala bax” söyləyir. Buna ən tez kim reaksiya versə, barmağa kim birinci baxsa, “cinayətkar” odur.

Fəal ünsiyyət zamanı bir-biri ilə dil tapa bilməyəndə uşaqlar arasında küsübbarışmalar çox tez-tez baş verir. Güzəştə getməyi sevməyən, özünü təsdiq etməyə çalışan uşaqlar həm küsmə, həm də barışıq zamanı müəyyən rituallar icra edirlər. Məsələn, küsmə zamanı çəçələ barmaqlarını bir-birinə keçirib çəkirlər. Barışma zamanı isə tərəflərdən biri iki əlini düz açaraq orta barmaqlarını bir-birinə birləşdirir, qarşı tərəf isə üç dəfə vuraraq bu əlləri bir-birindən ayırır və bununla da barışıq baş tutmuş olur və s.

Bu mətnlərin toplanılıb araşdırılması uşaq psixologiyasının çox da aşkar görünməyən cəhətlərini aydınlaşdırmaq üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, söyləyici kimi müraciət etdiyimiz uşaqlardan toplanmış materialları araşdırarkən məlum oldu ki, bu nümunələr daha çox ifşaedici xarakterdədir, ədalətin bərpasına, aralarındakı münasibətin qiymətləndirilməsinə aiddir. Lakin bu nümunələr arasında alqış tipli, bir-birlərinə rəğbət ifadə edən mətnlərə, demək olar

ki, rast gəlmədik. Bu da onlarda rəqabət hissənin çox güclü olmasından irəli gəlir. Uşaqlar arasında bir-biri ilə çəkişmə, bəhsə girmək xüsusiyyəti böyüklərlə müqayisədə daha güclü olur. Onlar yoldaşlarının özlərindən irəlidə olduğunu görməyi həzm edə bilmirlər. Böyükcə bu hissənin üzəri sanki pərdələnir, insanların əksəriyyəti bunu açıq-aşkar göstərməkdən çəkinir.

Haqqında danışdığımız bu mətnlərin arxasından qətiyyənlə yaşlı nəslin nümayəndələrini görmürük. Əminliklə deyə bilərik ki, bu mətnlərin yaradıcısı uşaqlar özləridir. Lakin yetkinlik yaşına çatmamış uşaqlara sözləyici kimi yanaşmaq çox da asan məsələ deyil. Problem ondan ibarətdir ki, uşaqlar tanımadığı şəxslər tərəfindən verilən sualları cavablandırmaqda çətinlik çəkirlər. Çünki onlar hələ kənar adamlarla fəal ünsiyyətə qoşulmağı bacarmır, bundan çəkinirlər. Bu da toplayıcıya uğurlu nəticə əldə etməyə mane olur. Belə olan təqdirdə onlardan öz yaxınlarının sorğusu vasitəsilə arzu edilən materialları əldə etmək yaxşı nəticə verə bilər. Və ya onları xəbərdar etmədən seyrçi, müşahidə yolu ilə məqsədə çatmaq olar. Səs yazan cihazı quraşdırıb bu “sözləyicilərin” yaxınlığında yazı üçün əlverişli yerdə yerləşdirməklə oyun, və ya hər hansı bir sözləməni yazıya almaq, sonra səsi dinləməklə istifadə etdikləri folklor mətnlərini seçmək olar. Əslində canlı prosesdən toplanmış folklor materialı daha təbii, keyfiyyəti daha yüksək olur.

Söylənən mətndən fərqli olaraq, ritualların icrasını qeydə almaq üçün səs yazısı kifayət etmir. Bu zaman videoyazı daha əlverişli, həm də vacibdir. Canlı ifadə deyilən mətnləri və icra edilən ritualları qeydə almağın üstün cəhətlərindən biri də odur ki, mətnin hansı kontekstdə söylənməsinin şərhini verməkdə toplayıcının işini xeyli asanlaşdırır. Yəni toplayıcı oxucu üçün şərh verir ki, mətnin hansı kontekstdə deyildiyi anlaşılsın. Görüntü olanda isə həmin şərhə ehtiyac qalmır.

Nəticə: İndiyədək nəşr olunmuş folklor kitablarının böyük əksəriyyətində uşaqlara sözləyici qismində müraciət edildiyi müşahidə edilmir. Bu araşdırmalardan bir daha aydın oldu ki, uşaqların da zəngin yaradıcılıq dünyası var və sağlam mühitdə böyüyən hər uşaq bu dünyadan keçib gəlir. Lakin onların yaradıb-yaşatdığı bu zəngin folklor nümunələri, bu gün, demək olar ki, toplanmır: böyükələrin yaddaşlarında bu mətnlərə dönüş olmadığından unudulur, artıq dövriyyədən çıxmış olur, uşaqlara isə sözləyici kimi yanaşılmır. Belə bir münasibət Azərbaycan folklorunda xeyli itkilərə səbəb ola bilər. Bunun qarşısını almaq üçün toplama zamanı uşaqlara da sözləyici qismində müraciət edilməsi Azərbaycan folklorunun zənginləşməsinə əhəmiyyətli şəkildə təsir edə bilər. Uşaqlar yad adamlarla ünsiyyətə çətinliklə qoşulduğundan onların ifasının qeydə alınmasında müəyyən çətinliklər yaranır. Ona görə də onlardan öz yaxınlarının, sıx ünsiyyətdə olduğu adamların sorğusu vasitəsilə arzu edilən materialları əldə etmək daha yaxşı nəticə verə bilər. Audio və video vasitələrdən gizli şəkildə istifadə etməklə canlı ünsiyyətdən yazıya köçürmək və həmin yazılardan folklor aid hissələri götürmək daha etibarlı üsullardır.

Aşağıda uşaqlardan topladığımız folklor mətnlərindən bəzi nümunələri təqdim edirik:

Yalançı bəndə,
Gəlmə bu kəndə.

Dərini soyarlar,
Samana qatarlar
(Uşaqlar bu mətni aralarında yalan danışan yoldaşı
ifşa etmək üçün söyləyirlər).
Əlin, qolun bağlamışam,
Dərin quyuya sallamışam
(Oyun zamanı rəqibini uğursuzluğa düşürmək üçün söyləyirlər)¹.

Şeytan, tap, tap, tap,
Yoxsa balalarının başın kəsərəm
(Uşaq itmiş bir şeyi axtararkən bu “tilsim” vasitəsilə öz mifik dünyagörüşündə şəxsiyyətini ram etmək üçün ona hədə-qorxu gəlir və məqsədinə çatana qədər bu mətni təkrar-təkrar söyləyir).

İynəm itib, gəl axdaraq
(İtmiş əşyanı axtararkən söylənilir. Burada “iynə”
sözündən şərti olaraq istifadə olunur).

Sağ mənim, çürüyü sən
(Sütdiyan adlanan otun şirəsinə üzərinə duz tökülərək ağızda çeynəməklə saqqız düzəldilir. Çeynəmə prosesində əlin baş barmaqla çəçələ barmağını sağ və sol yanağa növbəli şəkildə vurmaqla təkrar-təkrar bu sözləri söyləyirlər).

Uç, uç, uç,
Nənəm sənə yağ yaxmacı verəcək
(Qırmızı xallı böcəyi övucda tutub uçana qədər bunu söyləyirlər).

Tüstü baba, o yana get, o yana get,
Qatıq çalan o yandadır, o yana get
(Tonqalın tüstüsünü qovmaq məqamında söyləyirlər).

Ala başına, kül başına,
Yetimləri yığ başına.

Ət kötüyün vur başına
(Uşaqlar arasında münasibət korlanan zaman iki əli ilə
“kül başına” işarəsi verir və bu sözləri söyləyirlər).

Oyundan qaçan oyulsun,
Soğan kimi soyulsun
(Daha çox komanda oyununu yarımçıq qoyub gedən uşaqlar üçün söylənilir).

Qapqara gizlən, yerini bərkit, gəl-dim
(Bu sözü adətən hecalara bölərək söyləyirlər).

Alma saraldı,
Gözüm qaraldı.

¹ Burada verdiyimiz bir neçə nümunədən yuxarıda fikrimizi izah etmək üçün istifadə etmişdik. İndi isə toplama mətni kimi verməyi məqsəduyğun saydıq.

Gizlənpaç,
Açdım qaç

(Ard-arda verdiyimiz bu üç mətnin hər biri “Gizlənpaç” oyunu zamanı gözünü yuman uşaq tərəfindən sanama qurtaran kimi ucadan söylənilir və bununla da o, axtarışa başladığını elan etmiş olur).

Alma desəm, gələrsən,
Armud desəm, gəlməzsən

(Bu mətn də “Gizlənpaç” oyunu zamanı söylənilir. Lakin bu, ilk aşkarlanan uşaq tərəfindən hələ tapılmamış oyunçuya uca səslə edilən yardımdır).

Tələbə məndə,
Azarım-bezarım səndə

(Uşaqlar bir-birinə əl ilə yüngülcə toxunmaqla “tələbə” vururlar və qarşı tərəf də həmin jestə bu misralardakı fikirlə münasibət bildirir, bununla da ağırlığını “tələbə” vuranın üzərinə tökmüş hesab olunur).

Xançal, pıçax,
Kəs, küs.
Bir ay mənnən küs.
Gəl gedək bizə,
Çay qoyum sənə.
Dindirmə məni,
Boğaram səni

(Bu, dil tapa bilməyən uşaqların bir-birinə dedikləridir. Bu zaman çəçələ barmaqlarını bir-birinə keçirib möhkəm çəkir və bununla da küsülülüklerini elan etmiş olurlar).

O yannan bir it gəlir,
Quyruğu dolu bit gəlir.
Kim səs salsa, ağzına
(Bunu aralarında səssizlik yaratmaq məqsədilə söyləyirlər).

Mənə deyənin özünə,
Beş barmağım gözünə.
Göydə uçan quşların
Sür-sümüyü gözünə
(Bu mətn arzu edilməyən sözlər söyləyən yoldaşa qarşı tərəfin cavab reaksiyasıdır).

Barmağında bala bax
(Uşaqların arasında xoşagəlməzlik edən kəsi tapmaq üçün şəhadət barmaq göstərilərək söylənilir).

Əlim dəmirdə
(Bəd dualardan qorunmaq üçün bunu söyləyib, cəld əli dəmirə vururlar).

Fatma xala sasanda,
Aşı bişirir qazanda.
Özü yeyir nimçədə,

Qonağa verir çömçədə¹
(Uşaqlar bir-birlərini cıratmaq məqsədi ilə oxuyurlar).

Mən döyüləm, əlimdi,
Bu köpəyoğlu Səlimdi (Uşaqlar bir-birlərini vuranda deyirdilər).

Uzundıraz, binamaz,
Xeyirə, şərə yaramaz
(Boyca uzun uşağı cıratmaq üçün söylənilir).

Annamamış bannama
(Birinین söylədiyi sözü başqa mənaya yozan zaman söyləyirlər).

Mən yeyirəm at kimi,
..... baxır it kimi
(Nöqtələrin yerində yeməyib kənardan baxan uşağın adı deyilir).

Bit, bit, bit dibi,
Qazan dibi, süt dibi.
Ətimi ətə qatdılar,
Sümüyümü itə atdılar
(Mənfi emosiyaları ifadə etmək üçün söylənilir).

..... mənim dayımdı,
Ağaca çıxan ayımdı.
Getdim gördüm yatıbdı,
Saqqalı bala batıbdı
(Nöqtələrin yerində müraciət ünvanlanan uşağın adı deyilir).

..... ölüb yasıdı,
Pişiklər mollasıdı.
Gəlin gedək ağlayaq,
Başına qara bağlayaq
(Nöqtələrin yerində cıratmaq istədikləri uşağın adını deyirlər).

Qatar gəlir yana-yana,
Döngəsi bizim bağa.
Əmim oğlu İsmayıl,
Gəl gedək oynamağa
(Uşaqlar yoldaşlarını oyuna dəvət zamanı söyləyirlər).

Qızılgülün taxtıdı,
Oynamağın vaxtıdı
(Əyləncə saatinin başlanmasına işarə edilir).

Gedirdi Səlim,
Əlində bəlim¹.

¹ Bu mətnin digər variantı belədir: Fatma xala, təndiri qala. Aşı bişir, çömçəni yala.

Yıxıldı Səlim,
Dağıldı bəlim²
(Həmyaşdlarını cırnatmaq məqsədilə oxunan mətndir).

Xan topu, vur topu, partdasa, doldur topu (Palçıqla oyun oynayan uşaqların dedikləridir).

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri. – Bakı, 2003. – 371 s.
2. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri, I c. (II hissə). – Bakı: Elm, 2017, 448 s.
3. Kərimova X. Azərbaycan uşaq folklorunda uşaq yaradıcılığı və ifaçılığı // *Dədə Qorqud*. Elmi ədəbi toplu. – 2015, – №4, – s.78-84.
4. Kərimova X. Uşaq oyunlarının hazırlıq mərhələsi // *İslam coğrafiyasında və Azərbaycanda xalq oyunları və meydan tamaşaları*. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 15 iyul 2016-cı il. – Bakı, 2016. – s. 133-137.
5. Qafarlı R. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. – Bakı: Elm və təhsil, 2013. – 540 s.
6. Ümumi psixologiya / A.B.Petrovskinin redaktorluğu ilə. – Bakı, Maarif, 1982. – 495 s.

Söyləyicilər³

1. Daşdəmirli Anar Fuad oğlu, 13 yaş
2. Daşdəmirli Əlövsət Rəşad oğlu, 10 yaş
3. Daşdəmirli Zərifə Fuad qızı, 10 yaş
4. Hüseynov Aslan Elşən oğlu, 7 yaş
5. Hüseynov İbrahim Elşən oğlu, 9 yaş
6. Kərimov Ramazan Eldəniz oğlu, 11 yaş

¹ Bəlim – Ot və ya saman bağlaması

² Nümunənin belə bir variantını da qeydə aldığımız: Gedirdi Səfdər, Əlində dəfdər. Yıxıldı Səfdər, Dağıldı dəfdər. Ağlama, Səfdər, Verərəm dəfdər. Ağladı Səfdər, Vermədim dəfdər.

³ Bu söyləyicilərlə 2014-cü ildə söhbətləşmişdik. Onların hamısı Göyçay rayonunun sakinləridir.